

Is er een relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God?

*Ik ben stil geworden
Ik heb mijn ziel tot rust gebracht
Als een kind op de arm van zijn moeder
Als een kind is mijn ziel in mij (Ps. 131:2)*

HENK STULP

SAMENVATTING

Dit artikel beschrijft hoe de gehechtheidstheorie de afgelopen twee decennia een belangrijk theoretisch kader is geworden met betrekking tot onderzoek naar religiositeit. Onderzoekresultaten lijken uit te wijzen dat onveilige gehechtheid aan mensen weliswaar kan leiden tot intensiever zoeken naar een sterke affectieve relatie met God, maar dat onveilige interne werkmodellen van gehechtheid aan mensen desondanks samenhang blijven vertonen met onveilige interne werkmodellen van gehechtheid aan God. Veilige gehechtheid aan God blijkt vervolgens samen te hangen met psychologische variabelen als coping en welbevinden. Het weinige onderzoek naar de mogelijkheid om onveilige gehechtheid aan God met therapeutische en/of religieuze interventies te beïnvloeden, suggereert dat dit mogelijk is. In het artikel worden klinische implicaties besproken en wordt geconcludeerd dat onderzoek naar de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God zich meer dient te richten op klinische populaties en op het ontwikkelen en inzetten van impliciete metingen van gehechtheid aan God.

Trefwoorden: gehechtheidstheorie, objectrelatietheorie, gehechtheid aan God, interne werkmodellen

INLEIDING

De christelijke religie kenmerkt zich door het geloof in een persoonlijke relatie met God, die zich laat aanroepen als onze Vader. Het betreft een relatie met een God die ons persoonlijk door en door kent, die betrokken op ons is, naar ons luis-

tert en graag wil dat we dagelijks contact met Hem zoeken. Hij kent onze onuitsprekelijke behoeften en verlangens, weet beter wat we nodig hebben dan wij dat zelf weten en belooft dat Hij ons dat zal geven. Ook het beeld van moederlijke zorg wordt in de Bijbel gehanteerd om Gods houding

tegenover ons te verduidelijken en om ons aan te moedigen om op Hem te vertrouwen. Niet iedere gelovige kan zich daar echter even gemakkelijk aan overgeven en troost uit putten. Geloven met je hele hebben en houwen kan moeilijk zijn. Een veel voorkomend gegeven is dat iemand zegt het wel te weten en te geloven, maar het niet te kunnen voelen. Sommige mensen zijn in hun ontwikkeling ernstig beschadigd omdat hun basale behoefte aan liefde en erkenning met voeten is getreden. Ze durven geen mens meer te vertrouwen en kunnen ook niet geloven dat ze zelf de moeite waard zijn, dat ze iemands liefde waardig zijn. Wat is het dan een zegen wanneer deze mensen troost en erkenning vinden in een persoonlijke relatie met God. Veel dominees en geestelijk verzorgers weten uit ervaring dat dit gebeurt, en hoe mensen in hun diepste verlangens door God aangeraakt worden en zich aan Hem en zijn liefde optrekken. Maar ook hebben ze weet van de strijd die het kan kosten om dit punt te bereiken. Het verlangen is zo sterk, maar sterker nog kan de onmacht lijken om Gods liefde aan te nemen.

De vraag is of de psychologie kan bijdragen aan meer zicht op deze blokkades in de relatie met God. De afgelopen 20 jaar zijn deze onderwerpen uitvoerig onderzocht, en dan met name vanuit het domein van de gehechtheidstheorie. God werd daarbij beschouwd als de ultieme en perfecte gehechtheidsfiguur. Daaruit werd afgeleid dat religieus gedrag dus onderzocht kan worden op dezelfde processen, patronen en determinanten als het gehechtheidsgedrag van mensen ten opzichte van elkaar. De vraag die hierbij al direct naar voren kwam, was of mensen die in hun leven te weinig veilige gehechtheidsfiguren en -ervaringen hebben gekend, deze veiligheid vervolgens bij uitstek kunnen vinden in de relatie met God. Of dat dit juist niet goed lukt, omdat het opgebouwde wantrouwen ten aanzien van de beschikbaarheid van anderen en ten aanzien van zichzelf, ook sterke blokkades vormt in het ervaren van veiligheid in de relatie met God.

In deze bijdrage wordt een overzicht geschetst van de ontwikkelingen in theorievorming en onderzoek met betrekking tot het verband tussen gehechtheid en religiositeit. Ook wordt aandacht besteed aan mogelijke toepassingen van deze inzichten in de praktijk van de hulpverlening.

KIRKPATRICK; COMPENSATIE OF CORRESPONDENTIE

Kirkpatrick (Kirkpatrick & Shaver, 1990) staat aan de basis van onderzoek naar religieus functioneren vanuit een gehechtheidstheoretisch perspectief. Hij vindt dat de relatie met God ook en zelfs bij uitstek te typeren is als een gehechtheidsrelatie en dus ook met de concepten uit deze theorie te onderzoeken is. Hij baseert zich daarbij op de theoloog Kaufman, die God de ideale gehechtheidsfiguur noemt. God is dan zowel te beschouwen als een haven van veiligheid en troost, alsook als een stevige basis van waaruit exploratie van de wereld kan plaatsvinden. Kirkpatrick acht het mogelijk dat (met name) mensen die geloven in een persoonlijke, liefhebende en beschikbare God, bij Hem een substituuut vinden voor de onveilige gehechtheidsrelaties die ze met hun ouders/primaire verzorgers hadden. Maar het kan ook zo zijn dat mensen in hun relatie met God voortbouwen op het interne werkmodel (IWM) dat ze in hun vroege relaties hebben ontwikkeld. Dit leidt tot twee tegengestelde hypothesen: de compensatie- en de correspondentiehypothese. Hij bepleit vanuit methodologische overwegingen gebruik van de gehechtheidstheorie ten gunste van het tot dan toe dominante psychoanalytische kader (en dan met name de objectrelatietheorieën). Dit vanwege de nadruk op observeerbaar gedrag bij de gehechtheidstheorie tegenover de fenomenologische benadering van de psychoanalytische oriëntatie. Hij verwijst daarbij naar Ainsworth, die in dit verband spreekt van een paradigmastrijd. Kirkpatrick bouwt voort op de conceptualisering door Hazan en Shaver (1987) van liefde in de partnerrelatie als een gehechtheidsproces.

TEGENSTRIJDIGE RESULTATEN EN NIEUWE HYPOTHESEN

In verschillende onderzoeken (Kirkpatrick & Shaver, 1990, 1992; Kirkpatrick, 1997; Granqvist, 1998; Granqvist & Hagekull, 1999; Granqvist & Kirkpatrick, 2004) zijn de correspondentie- en compensatiehypothesen getoetst (zie ook Tabel 1).

In de onderzoeken is onder andere gebruik gemaakt van de classificatie voor gehechtheid van Hazan en Shaver. De respondenten is gevraagd in welke van drie typering van hun relatie met hun ouders (in de tijd voor hun adolescentie) of met hun partner ze zich het beste herkennen.

Onderzoek	Meting gehechtheid aan mensen:	Meting van religiositeit:	Steun voor compensatie-hypothese:	Steun voor correspondentie-hypothese:
Kirkpatrick & Shaver, 1990	Score op 3 typeringen van vroege relatie met ouders.	Religieuze gedragingen (kerkbezoek), religieuze veranderingen/bekeringen), religieuze affiliatie en opvattingen	Groot deel respondenten met vermijdende gehechtheid aan ouders rapporteerde plotselinge bekeringservaring.	Alleen voor veilige gehechtheid aan ouders relatie tussen religiositeit ouders en religiositeit kind.
Kirkpatrick & Shaver, 1992	Score op 3 typeringen van huidige partnerrelatie.	Religieuze gedragingen (kerkbezoek, religieuze veranderingen/bekeringen), religieuze affiliatie en opvattingen. Gehechtheid aan God, 3 types.	Angstig/ambivalent gehechte respondenten rapporteerden vaker in tongen te hebben gesproken.	Vermijdend gehechte respondenten beschreven zichzelf vaker als agnostisch. Veilige gehechtheid aan God was positief geassocieerd met veilige volwassen gehechtheid, maar alleen voor respondenten die onveilige vroege gehechtheid aan de moeder rapporteerden.
Kirkpatrick, 1997	Score op 3 typeringen van huidige partnerrelatie.	Religieuze gedragingen (kerkbezoek, religieuze ervaringen en veranderingen/bekeringen), religieuze affiliatie en opvattingen.	Angstig gehechte respondenten rapporteerden significant vaker een religieuze ervaring of bekering. Angstig en vermijdend gehechte respondenten rapporteerden vaker een nieuwe relatie met God te hebben gevonden.	
Granqvist, 1998	Score op 3 typeringen van vroege relatie met ouders.	Religieuze gedragingen (kerkbezoek, religieuze ervaringen en veranderingen/bekeringen), religieuze affiliatie en opvattingen.	Onveilige vroege gehechtheid aan moeder hing significant samen met belangrijke religieuze verandering in volwassenheid. Respondenten met lage religiositeit vader: onveilig aan vader gehechten hoger niveau van religiositeit dan veilig gehechten.	Over-all significant verband tussen religiositeit ouders en kinderen, ging niet op voor subgroep van onveilig gehechte respondenten. Respondenten met hoge religiositeit vader: onveilig aan vader gehechten lager niveau van religiositeit dan veilig gehechten.
Granqvist & Hagekull, 1999	Score op 3 typeringen van vroege relatie met ouders.	Religieuze gedragingen (kerkbezoek, religieuze veranderingen/bekeringen) religieuze affiliatie en opvattingen, op emotie en op socialisatie gebaseerde religiositeit.	Vermijding in gehechtheidsrelatie met beide ouders hield verband met op emotie gebaseerde religiositeit, vooral bij lage religiositeit van ouders. Plotseling bekeerden waren minder veilig en meer ambivalent gehecht dan respondenten met geleidelijke religieuze veranderingen.	Veilige gehechtheid aan ouders hield verband met op socialisatie gebaseerde religiositeit.
Granqvist & Kirkpatrick, 2004	Score op 3 typeringen van vroege relatie met ouders of huidige partnerrelatie.	Religieuze veranderingen/bekeringen, op emotie en op socialisatie gebaseerde religiositeit.	Plotseling bekeerden scoorden hoger op op emotie gebaseerde religiositeit en rapporteerden vaker een geschiedenis van onveilige gehechtheid dan niet plotseling bekeerden.	Niet plotseling bekeerden scoorden hoger op op socialisatie gebaseerde religiositeit.

Tabel 1: Eerste onderzoeken naar relatie gehechtheid – religiositeit door Kirkpatrick en Granqvist

– She was generally warm and responsive; she was good at knowing when to be supportive and when to let me operate on my own, our relationship was almost always comfortable, and I have no major reservations or complaints about it (50.7%) (Secure)

– She was fairly cold, distant, and rejecting, and not very responsive; I often felt that here concerns were elsewhere; I frequently had the feeling that she would just as soon not have had me (8.1%) (Avoidant)

– She was noticeably inconsistent in her reactions to me, sometimes warm and sometimes not; she had her own needs and agenda's which sometimes got in the way of her receptiveness and responsiveness to my needs; she definitely loved me but didn't show it in the best way (41,2 %) (Anxious/ambivalent)

(Kirkpatrick & Shaver, 1990, p. 323).

RELIGIOSITEIT WERD VASTGESTELD OP BASIS VAN RELIGIEUS GEDRAG, RELIGIEUZE ERVARINGEN EN OPVATTINGEN.

De meest opvallende uitkomst uit deze onderzoeken betrof de positieve relatie tussen onveilige gehechtheid en plotselinge bekeringen en het gesproken hebben in tongen. Dit werd beschouwd als bevestiging voor de compensatiehypothese. Daarnaast was er sprake van een samenhang tussen veilige gehechtheid en overeenkomst tussen eigen religiositeit en die van de ouders, wat beschouwd werd als een ondersteuning van de correspondentiehypothese. Granqvist en Hagekull (1999) poogden deze deels tegenstrijdige resultaten op te lossen. De nieuwe veronderstelling was dat veilige gehechtheid zou samenhangen met religiositeit die gebaseerd is op socialisatie van de religieuze standaarden van de gehechtheidsfiguur (de aangepaste correspondentiehypothese). Onveilige gehechtheid zou dan samenhangen met religiositeit die gebaseerd is op emotie-regulatie strategieën die gericht zijn op het verkrijgen van een gevoel van veiligheid (de aangepaste compensatie-hypothese). Resultaten van een meta-analyse (Granqvist & Kirkpatrick, 2004) over 11 onderzoeken met samen 1450 respondenten over het geheel bevestigden de eerder gevonden verbanden; er was sprake van kleine tot gemiddelde effectgroottes. Als nadeel van al de onderzoeken werd het kleine

percentage respondenten met een plotselinge bekering gezien (7%).

AANGESCHERPTE METINGEN VAN GEHECHTHEID EN MEER BEWIJS VOOR DE CORRESPONDENTIEHYPOTHESE

Rowatt en Kirkpatrick (2002) pasten de metingen van gehechtheid aan God en aan volwassenen aan aan de nieuwe inzichten ten aanzien van de twee continue en orthogonale dimensies van gehechtheid: angst en vermijding. Gehechtheid aan God hing samen met volwassen gehechtheid (aan partners) en was toch duidelijk een onderscheiden factor. Geconcludeerd werd dat gehechtheid aan God dus niet beschouwd kan worden als uitdrukking van een meer globale gehechtheidsstijl.

Reinert (2005) paste deze *Attachment to God Scale* (AGS) van Rowatt en Kirkpatrick toe in een longitudinaal onderzoek bij 75 jongvolwassen studenten aan een rooms-katholiek seminarium. Hij zette de items ervan ook om in een meting van gehechtheid aan de vader en de moeder. Uit het onderzoek bleek een verband tussen enerzijds de gehechtheid aan moeder en anderzijds de gehechtheid aan God en de representatie van het zelf, geoperationaliseerd aan de hand van de *Internalized Shame Scale*. Metingen op 12 lieten geen toename zien in spiritualiteit, gemeten met de *Spiritual Assessment Inventory* (SAI, Hall & Edwards, 2002) en geen afname in schaamtegevoelens, maar wel een toename van de zelfwaardering. De resultaten vormden een bevestiging voor de correspondentiehypothese.

Beck en McDonald (2004) sloten voor een nieuwe operationalisatie van gehechtheid aan God ook aan bij de dimensies 'vermijding van intimiteit' en 'angst voor verlating' en werkten daartoe eenvoudigweg de items van een vragenlijst voor gehechtheid aan mensen om naar items voor de gehechtheid aan God (de *Attachment to God Inventory*, AGI). Er was in een eerste onderzoek sprake van enig bewijs voor de correspondentie tussen angstige gehechtheid aan mensen en angstige gehechtheid aan God. In een tweede onderzoek onder 109 volwassenen, kerkleden uit drie gemeentes in Abilene, werd eveneens bevestiging gevonden voor de correspondentiehypothese: respondenten met meer angst in volwassen relaties bleken ook meer angst in hun relatie met God te ervaren; eenzelfde

trend was aanwezig met betrekking tot vermijding. Hogere scores op angst en vermijding in de relatie met God hingen samen met lagere scores op religieus en existentieel welbevinden.

Een vervolgonderzoek onder 101 studenten van de Christelijke Universiteit van Abilene (Beck, Allison, & Norsworthy, 2005) richtte zich op de vraag of spiritualiteit van ouders en het benadrukken van religie in het ouderlijk huis verband hielden met de gehechtheid aan God. Daarnaast werd de verwachting getoetst dat de interne werkmodellen van gehechtheid aan ouders en aan God meer neigden naar correspondentie dan naar compensatie. Gehechtheid aan de ouders hing samen met vermijding van intimiteit met God, maar niet met de angstdimensie van gehechtheid aan God; variabelen met betrekking tot ondersteuning door het gezin van autonomie waren gerelateerd aan vermijding en angst met betrekking tot de gehechtheid aan God. Respondenten uit gezinnen met overbeschermden, rigide en autoritaire opvoedingsstijlen rapporteerden meer vermijding van intimiteit met God dan angst met betrekking tot het geliefd zijn door God. Verder bleek dat rigide gezinsstructuren geassocieerd waren met meer vermijding van intimiteit met God. Alle hypothesen werden bevestigd en de uitkomsten vormen daarmee een bevestiging voor de correspondentiehypothese.

De correspondentiehypothese vond ook enige ondersteuning in de resultaten van twee onderzoeken waarbij gebruik is gemaakt van een impliciete meting van gehechtheidsstijlen door middel van het *Adult Attachment Interview* (AAI, Main & Goldwyn, 1994) in plaats van door zelfrapportagemetingen. Granqvist, Ivarsson, Broberg en Hagekull (2007) vonden dat hoge moederlijke-liefde scores op het AAI geassocieerd waren met hoge scores op de *Loving-God* schaal van een godsbeeldmeting. Hoge scores op rolomkering ten aanzien van de moeder op het AAI hielden verband met lage scores op de *Loving-God* schaal en met hoge scores op een afstandelijk godsbeeld. Cassibba, Granqvist, Costantini en Gatto (2008) vonden een oververtegenwoordiging van veilige gehechtheid, gemeten met het AAI, bij een groep katholieke priesters en religieuzen, vergeleken met een groep katholieke leken en met de wereldwijde normaalverdeling van AAI-classificaties. Er werden geen statistisch

significante relaties gevonden tussen AAI-classificatie en gehechtheid aan God. Wel was er sprake van een significant verband tussen mate van veilige gehechtheid volgens het AAI en de *Loving-God* schaal van een godsbeeldmeting.

Sim en Loh (2003) ontwikkelden de *Attachment to God Measure* (AGM), een instrument voor de meting van gehechtheid aan God, gebaseerd op: God als een veilige haven, God als een veilige basis voor exploratie, het zoeken en vasthouden van Gods nabijheid, reacties op scheiding van God. Het instrument bleek goede psychometrische eigenschappen te hebben en had – naast de meting van gehechtheid aan de ouders – toegevoegde validiteit ten aanzien van de relatie met de psychologische variabele optimisme.

Erg interessant is de ontwikkeling van *The God Attachment Interview Schedule* (GAIS), een instrument dat op narratieve wijze de gehechtheid aan God onderzoekt (Proctor, Miner, McLean, Devnish & Bonab, 2009). Het is – voorzover bekend – het eerste instrument dat geen gebruik maakt van zelfrapportage-instrumenten om de gehechtheidsrepresentaties van God te meten. De eerste stap in de ontwikkeling van het instrument was het theoretisch afleiden van drie profielen (veilige, gepreoccupeerde en vermijdende gehechtheid) met daarbij horende relationele markeringsen. De markeringsen betreffen: 1) het concept van God: positief, fluctuerend of negatief; 2) relationele ervaringen: positief, gemengd, of negatief; 3) waarderingsen van de relatie met God: waardering, pre-occupatie, of devaluering/afwering/vermijding; 4) vragen stellen: vrijheid/ontspannenheid bij het bevragen en onderzoeken van de eigen opvattingen, gebrek aan zekerheid ten aanzien van Gods waardering van de persoon met als gevolg onzekerheid over de relatie met God, vermijding van het vertrouwen op God met benadrukken van het op eigen benen willen staan en claimen van persoonlijke kracht of onafhankelijkheid; 5) omgaan met twijfel: erkenning van twijfel als onderdeel van een gezonde relatie met acceptatie van het bestaan ervan en mogelijk enig ongemak; een gevoel van verwarring over hoe iemand zich ten opzichte van God voelt; negatieve bril waarbij negatieve ervaringen de herinneringen aan positieve ervaringen overstemmen. Het instrument is bij 31 respondenten (kerkleden en psychologiestudenten) af-

genomen. De geformuleerde markeringen bleken goed aan te sluiten bij de narratieve ervaringen die in de interviews vermeld waren. Wel kon er veel meer relationeel bewijs toegekend worden aan de veilige dan aan de onveilige markeringen. Dit was – gezien de samenstelling van de steekproef – ook wel te verwachten. Een volgende stap in de ontwikkeling van het instrument is het ontwikkelen van impliciete markeringen (de nu ontwikkelde markeringen zijn alle expliciet; gebaseerd op inhoudelijke uitspraken over de relatie met God). Vervolgens dient dan een procedure ontwikkeld te worden om op basis van scores tot een typering van de overall gehechtheidsstijl over te kunnen gaan. Granqvist meldt overigens ook met de ontwikkeling van een vergelijkbaar instrument bezig te zijn (zie het artikel in dit nummer).

Er is ook experimenteel onderzoek gedaan naar verschillen tussen gehechtheidsstijlen ten aanzien van de beschikbaarheid en toegankelijkheid van gehechtheid-gerelateerde begrippen. Birgegard en Granqvist (2004) pasten dit type onderzoek toe op het domein van religiositeit. Belangrijke conclusie is dat de resultaten IWM-correspondentie ondersteunen (zie het artikel van Granqvist in dit nummer).

Uit de resultaten van de verschillende onderzoeken wordt duidelijk dat er vooral empirische steun is voor de correspondentiehypothese: gehechtheid aan volwassenen en ouders hangt over het algemeen samen met gehechtheid aan God. Vooral angstige gehechtheid aan mensen hangt samen met angstige gehechtheid aan God, ten aanzien van vermijdende gehechtheid zijn de resultaten veel onduidelijker. Verder valt op dat in de meeste onderzoeken gerefereerd wordt aan de beperkingen van het gebruik van zelfrapportage-instrumenten.

CONCEPTUELE AANSCHERPINGEN

In de beschouwingen van de verschillende onderzoekers van bovenstaande onderzoeksresultaten worden meerdere verklaringen gegeven voor de geringe ondersteuning voor de compensatiehypothese. Grotendeels komen ze op hetzelfde neer. Allereerst wordt de onduidelijkheid benadrukt die het gevolg is van het verschil tussen gedragsmatige metingen van religiositeit en metingen die meer ingaan op de ervaring van de relatie met God (Beck

& McDonald, 2008; Hall, Fujikawa, Halcrow, & Hill, 2009). Het verschil tussen het zoeken of vinden van veiligheid in de relatie met God wordt onderkend: bij onveilig gehechte individuen kan nadrukkelijk spanning bestaan tussen enerzijds het zoeken van veiligheid bij God als een bewuste, hogere orde strategie en anderzijds het vinden, dat belemmerd kan worden door onbewuste representaties van het zelf en van gehechtheidsfiguren (Beck & McDonalds, 2008; Granqvist & Kirkpatrick, 2008; Hall et al., 2009). Ten aanzien van het zoeken van veiligheid in de relatie met God (zoals dat tot uiting kan komen in plotselinge bekeringen en sterk emotioneel geladen religieuze ervaringen) wordt tevens sterker benadrukt dat dit gezien kan worden als een strategie voor affectregulatie in geval van onveilige gehechtheid (Granqvist & Kirkpatrick, 2008; Hall et al., 2009). Het idee is dan dat uiteindelijk de onveilige interne werkmodellen van gehechtheid toch weer zullen doorwerken in de ervaren relatie met God. Miner (2009) verklaart het niet vinden van eventuele compensatie theoretisch met behulp van het differentiatie-model met betrekking tot gehechtheidsrepresentaties (Collins en Read, 1994): iemand kan beschikken over meerdere onafhankelijke gehechtheidsmodellen die onderling verbonden zijn, maar verschillende gradaties van algemeenheid hebben. Binnen dit differentiatiekader wordt de gehechtheid aan ouders niet noodzakelijk vervangen door de gehechtheid aan God. Miner spreekt in dat verband van de ‘differentiatie-benadering’ van de compensatiehypothese. De ‘surrogaatbenadering’ van de compensatiehypothese gaat er daarentegen van uit dat de gehechtheid wel ingewisseld wordt en dus tot even grote psychologische aanpassing leidt als bij veilig gehechte individuen. Mogelijk zijn mentale modellen ten aanzien van God eerst in een onafhankelijk domein werkzaam, en dragen ze pas na verloop van tijd bij aan meer veralgemeniseerde gehechtheidsrelaties. [De uitkomsten van het onderzoek van Miner (2009) hiernaar ondersteunen het differentiatie-model]. De grootste gemene deler in de verschillende verklaringen heeft betrekking op het verschil tussen expliciete en impliciete processen; ten aanzien van de impliciete processen wordt steeds correspondentie verwacht.

Miner (2007) heeft overigens ook kritiek geuit op de theologische onderbouwing van de toepasbaar-

heid van de gehechtheidstheorie op de relatie met God, zoals Kirkpatrick die baseerde op de opvattingen van de theoloog Kaufman. Daarmee plaatst ze impliciet kanttekeningen bij de correspondentie van IWM-modellen. De gedachte dat impliciete of expliciete representaties van God worden gevormd of gemedieerd door onze gehechtheidsrepresentaties van mensen, lijkt volgens haar veel op de zogenaamde reductionistische projectiehypothese: onze representaties van God zouden niets anders zijn dan het toeschrijven van menselijke eigenschappen aan God. Miner kiest als uitgangspunt de trinitarische theologie en gaat er vanuit dat hoe God is, correspondeert met hoe wij als mensen zijn en dat een relatie mogelijk is. We hebben directe ervaringskennis van God, die Geest is en met zijn Geest in ons werkt. Een essentieel kenmerk van God is dat Hij een Wezen-in-relatie is. Wij zijn ook geschapen om in relatie tot God en tot elkaar te staan en zijn daartoe ook met de juiste vermogens uitgerust. Dit betekent dat het verlangen naar een relatie met God niet psychologisch, maar spiritueel bepaald is en in zekere zin afkomstig is van God. En dat dit vervolgens zijn oorzakelijke invloed kan uitoefenen op psychologische processen. Dit betekent dat gehechtheid aan God niet volledig afhankelijk is van gehechtheid aan mensen (het is eerder andersom dus). Wel kunnen problemen met betrekking tot gehechtheid aan mensen sterk inwerken op onze aangeboren vermogens om een relatie met God te hebben. In dit licht gezien kan compensatie daadwerkelijk betekenen dat onveilige gehechtheid aan mensen kan leiden tot meer nadruk op het spirituele verlangen naar een relatie met God, en daardoor kunnen mensen meer openstaan voor het werk van de Heilige Geest. Daarnaast worden de impliciete relationele representaties van God beïnvloed door de veilige gehechtheidsrelaties die in een christelijke gemeenschap (waarin de Geest ook werkt) worden aangeboden. Dit alles kan leiden tot een graduele spirituele transformatie. Haar theologische onderbouwing lijkt goed aan te sluiten bij het gedachtegoed van de reformatorische wijsbegeerte, door Glas (1993) toegepast op de relatie tussen psyche en geloof in de hulpverlening.

IMPLICIET EN EXPLICIET

Hall et al. (2009) komen op basis van de tegen-

strijdige uitkomsten en de conceptuele verwarring die daaraan volgens hen ten grondslag ligt, tot drie nieuwe modellen, die alle uitgaan van de veronderstelling dat onze impliciete relationele kennis aan de basis ligt van onze omgang met anderen en met God. Dit houdt in dat de manier waarop mensen met God omgaan en Hem ervaren, correspondeert met hun innerlijke werkmodel van gehechtheid. Dit leidt tot drie specifieke modellen. Het eerste model betreft *experientiële correspondentie* en houdt in dat IWM's van zelf en anderen corresponderen met de manier waarop iemand de relatie met God ervaart en met de spirituele dimensies van de relatie met iemands spirituele gemeenschap. Het tweede model betreft *motivationale correspondentie*; dit houdt in dat iemands motivatie voor affectregulatie correspondeert met zijn of haar interne werkmodellen. Bij onveilig gehechte personen zal religie meer gebruikt worden voor affectregulatie, terwijl veilig gehechte personen meer vrij en autonoom zullen zijn om gericht te zijn op religie om zichzelf, te vergelijken met het verschil tussen extrinsieke en intrinsieke motivatie. Het derde model betreft *correspondentie met betrekking tot religieuze verandering*. Dit betreft de wijze waarop iemand zich verbindt met religie en houdt in dat de stabiliteit van iemands religiositeit correspondeert met iemands interne werkmodellen. Expliciete religieuze compensatie past nergens onder dit algemene model van impliciete IWM correspondentie. Hall et al. verwachten dan ook geen samenhangen tussen deze impliciete en expliciete aspecten van religiositeit.

EMPIRISCHE ONDERSTEUNING VOOR CORRESPONDENTIE TEN AANZIEN VAN IMPLICIET SPIRITUEEL FUNCTIONEREN

In een onderzoek onder 483 studenten aan een protestantse universiteit zijn de nieuwe modellen van Hall et al. (2009) getoetst. De gehechtheidsclassificaties zijn gemeten met de *Experiences in Close Relationships* (ECR; Brennan, Clark, & Shaver, 1998) en hebben betrekking op gehechtheid aan volwassenen. Indicatoren voor impliciet spiritueel functioneren zijn gemeten met de AGI (Gehechtheid aan God), met schalen van de SAI, met de *Purpose of Life*-schaal, met twee vragenlijsten die vergevingsgezindheid meten, en met een vragenlijst voor het meten van betrokkenheid op

de spirituele gemeenschap aan de hand van spirituele vriendschap en spirituele participatie. Indicatoren voor expliciet spiritueel functioneren waren: een vragenlijst over hoe centraal religie voor iemand staat en over de mate waarin iemand reflecteert op het geloof en een vragenlijst naar iemands spirituele activiteiten. Een factoranalyse over alle subschalen van de afhankelijke variabelen resulteerde in vijf factoren die 58.2% van de totale variantie verklaarden: vermijdende gehechtheid aan God, niet bereid zijn te vergeven, expliciet religieuze betrokkenheid, angstige gehechtheid aan God, en spirituele gemeenschap. Bij drie van de vier maten van impliciet spiritueel functioneren (niet voor vermindering in de relatie met God) traden groepsverschillen op tussen gehechtheidsstijlen; dit was niet het geval met betrekking tot het expliciet religieus functioneren. Ook de verschillen tussen de groepen kwamen overeen met de theoretische verwachtingen: de veilige en vermijdend gehechte groepen scoorden hoger op vergevingsgezindheid dan de angstige en gepreoccupeerde groepen. De veilig gehechte groep scoorde hoger op spirituele gemeenschap dan de andere drie groepen. De gepreoccupeerde en angstige groepen scoorden hoger op angstige gehechtheid aan God dan de veilige en de vermijdende groep; de vermijdende groep scoorde niet hoger op angst dan de veilige groep. De resultaten vormden een sterke bevestiging voor het theoretische model van impliciete IWM-correspondentie; hierbij werd tevens bevestigd dat dit geen samenhang vertoonde met expliciete religieuze compensatie.

DE RELATIE TUSSEN GEHECHTHEID AAN GOD EN PSYCHOLOGISCHE VARIABELEN (PERSOONLIJKHEIDSKENMERKEN EN WELBEVINDEN/STRESS/COPING)

Uit bovenstaand onderzoek naar de relatie tussen gehechtheid aan mensen (ouders, volwassenen) en de gehechtheid aan God is voldoende duidelijk geworden dat dit verband bestaat. Uit algemeen onderzoek naar gehechtheid is het belang van veilige gehechtheid voor psychische gezondheid en welbevinden ook ruimschoots aangetoond. Dit roept de vraag op of de gehechtheid aan God evenzeer relevant is voor het psychisch functioneren en welbevinden. In een aantal recente onderzoeken is dit inmiddels aan bod geweest, en is gekeken naar

de samenhang met onder andere psychologische eigenschappen en met welbevinden, stressbeleving en stresscoping. Rowatt en Kirkpatrick (2002) vonden dat angstige gehechtheid aan God samenhang met negatief affect, positief affect en neuroticisme. Vermijdende gehechtheid hing samen met vriendelijkheid. Davis, Hook en Worthington (2008) vonden significante relaties tussen gehechtheid aan God en de bereidheid van een slachtoffer van een misdrijf om te vergeven. Miner (2009) vond dat de mate van veiligheid van iemands gehechtheid aan God licht geassocieerd was met welbevinden en angst. Bij mensen met positieve werkmodellen met betrekking tot de gehechtheid aan God en meer negatieve werkmodellen van gehechtheid met betrekking tot de ouder-kind relatie, moesten de eersten het afleggen tegen de tweeden. Gehechtheidsrepresentaties ten aanzien van de ouders bepaalden dus het huidige niveau van psychologische aanpassing het sterkst. Cooper, Bruce en Boccacini (2009) deden onderzoek naar de relatie tussen gehechtheid aan God en het gebruik van religie om met het leven om te gaan. Er werden enkele kleine effecten gevonden van gehechtheidsstijl op religieuze coping. Onderzoekresultaten van Reiner, Anderson, Lewis Hall en Hall (2010) toonden een verband aan tussen angstige gehechtheid aan God en waargenomen stress. Daarnaast bleek de vermijdende volwassen gehechtheidsstijl waargenomen stress enigszins te voorspellen. De angstige gehechtheid aan God-meting bleek toegevoegde validiteit te hebben boven volwassen gehechtheid in het voorspellen van stress. Joules (2007) vond ten aanzien van angstige gehechtheid aan God een zwakke negatieve correlatie met tevredenheid over het leven en met de ervaring van geluk, en een zwakke positieve correlatie met negatief affect en met depressie. Bradshaw, Ellison en Marcum (2010) deden onderzoek bij 1041 deelnemers aan een nationaal panelonderzoek. Stijlen van gehechtheid aan God bleken krachtiger en consistentere voorspellers van stressbeleving te zijn dan de ook in het onderzoek gemeten godsbeelden. Veilige gehechtheid aan God en onveilige gehechtheid aan God bleken beide onafhankelijk van elkaar geassocieerd te zijn met stressbeleving. Er was geen bewijs dat de gehechtheid aan God het effect van stressvolle gebeurtenissen op de stressbeleving modereerde. De sterkte van de gevonden associa-

ties was over het geheel matig. Calvert (2010) vond dat angstige gehechtheid aan God later gemeten lager emotioneel welbevinden voorspelde, vooral bij respondenten met hogere niveaus van negatief welbevinden. Dit effect werd gemodereerd door de neiging om negatieve gebeurtenissen te interpreteren als een aanwijzing van het door God verlaten zijn of gestraft worden. Lage niveaus van angstige gehechtheid aan God vormden een buffer tegen de negatieve effecten van negatieve gebeurtenissen. De effecten waren alleen significant voor de mannelijke deelnemers. Vermijdende gehechtheid aan God vertoonde geen significante verbanden met emotioneel welbevinden.

De gehechtheid aan God blijkt dus, naast de gehechtheid aan mensen, inderdaad ook samen te hangen met enkele persoonlijkheidseigenschappen, met stressbeleving en stress-coping, en met emotioneel en spiritueel welbevinden. Weer valt op dat de verbanden met angstige gehechtheid duidelijker zijn dan die met vermijdende gehechtheid. Welke mechanismen verantwoordelijk zijn voor de gevonden verbanden, is nog onduidelijk. Er lijkt zowel sprake te zijn van buffer-effecten van veilige gehechtheid aan God, als van directe toegevoegde stress als gevolg van onveilige gehechtheid aan God, alsook van een wisselwerking tussen negatieve gebeurtenissen en het als onveilig beleven van de relatie met God. De onderzoeken hadden alle betrekking op niet-klinische populaties en er is uitsluitend gebruik gemaakt van zelfrapportage-instrumenten.

(MOGELIJKE) THERAPEUTISCHE TOEPASSINGEN

Reinert (2009) is van mening dat de gehechtheids-theorie en onderzoeksbevindingen grote relevantie hebben voor de praktijk van de hulpverlening. Allereerst is het belangrijk voor de hulpverlener om zicht te hebben op de eigen gehechtheidsstijl, omdat deze de wijze waarop het contact met de cliënt wordt aangegaan, sterk kan beïnvloeden. Verder is het belangrijk om in de intakefase aandacht te besteden aan de manier waarop cliënten belangrijke relaties aangaan. Informatie over plotselinge religieuze veranderingen, het zoeken of gehad hebben van sterk affectief geladen religieuze ervaringen of het zoeken naar heel andere religieuze ervaringen of benaderingen dan die van de ouders, kunnen daarbij aanwijzingen zijn voor

een onveilige gehechtheidsstijl. In de behandeling is het van belang om rekening te houden met de interactie tussen de gehechtheidsstijl van de cliënt en die van de hulpverlener. Ten behoeve van het vestigen van een goede werkrelatie kan het dan aanvankelijk van belang zijn om aan te sluiten bij de stijl van de cliënt, terwijl het vervolgens belangrijk kan zijn om niet complementair te werken, om daarmee gezondere IWM's te bevorderen, die leiden tot meer bevredigende relaties met God en anderen. Zo kan een hulpverlener een afhankelijke cliënt met een gezonde relatie met God aanmoedigen om de komende tijd extra steun bij God te zoeken terwijl hij zichzelf dan geleidelijk wat meer terugtrekt. Cliënten met een vermijdende gehechtheidsstijl kunnen door een consistent warme en affectief expressieve stijl van de hulpverlener uitgedaagd worden om hun angstige en afstandelijke positie in het contact te verlaten en vervolgens aangemoedigd worden om zich in religieuze activiteiten te begeven waarin er veel nadruk op het affectieve ligt; bijvoorbeeld door meditatie op zachte, gevoelige Bijbelgedeeltes of door mee te doen aan affectieve vormen van gebed. Calvert (2010) geeft enkele aanbevelingen die gebaseerd zijn op de bevinding uit zijn onderzoek dat wanneer iemand met negatieve gebeurtenissen te maken heeft, angstige gehechtheid aan God kan leiden tot de angst door God verlaten of gestraft te worden. De cliënt kan dan ondersteund worden in het onderzoeken van diens onderliggende visie op en ervaringen met God, en in het herinterpreteren van de gebeurtenissen en ervaringen op een manier die het vertrouwen in Gods beschikbaarheid en liefde herstellen. Ook kan het soms al helpen wanneer de cliënt geholpen wordt negatieve emoties richting God te uiten over het hebben toegelaten van de negatieve gebeurtenissen. Ten behoeve van de herinterpretatie kan cognitieve therapie ingezet worden; dit kan ook de ontwikkeling van een veiliger gehechtheid aan God bevorderen.

Het enige tot nu toe bekende onderzoek naar interventies met betrekking tot gehechtheid aan God suggereert dat deze ook daadwerkelijk de gehechtheid aan God verbeteren. Het betreft hier een groepstherapie met veel uitleg over hoe het godsbeeld zich ontwikkelt. Deelnemers waren christelijke volwassenen die hadden aangegeven moeite te ondervinden met hun emotionele beleving van

God. De interventies hadden een sterk cognitieve insteek, maar bevatten ook meer experiëntiële elementen. Een opvallende bevinding was dat 9 van de 23 deelnemers aangaven dat de groepsinterventie die hun godsbeeld het meest had beïnvloed, het lezen van het boek *The Horse and his Boy* van C.S. Lewis – een deel uit diens bekende Narnia Kronieken – was. De deelnemers hadden na de behandeling significant lagere scores op zowel de AGI-vermijdingsschaal als op de AGI-angstschaal; ook was er sprake van meer congruentie tussen hun godsconcept en hun godsbeeld (Thomas, 2009). Daarnaast zijn er nog de resultaten van een tweetal onderzoeken die gericht waren op – aan de gehechtheid aan God verwante – godsbeelden, waarin geconcludeerd werd dat het godsbeeld na behandeling in positieve zin veranderde: onderzoek van Tisdale, Key, Edwards, Brokaw, Kempermans en Cloud (1997) betrof een groepstherapeutisch programma met veel aandacht voor het godsbeeld vanuit een objectrelationeel kader; onderzoek van Cheston, Piedmont, Eanes en Lavin (1994) betrof een seculier behandelprogramma.

Het integreren van religieuze interventies in de hulpverlening is overigens niet zonder ethische complicaties. Voorzichtigheid is volgens Reinert geboden: ondanks de overlap tussen seculiere en christelijke psychotherapie en pastorale counseling betreft het toch geheel verschillende praktijken, waarbij het belangrijk is om religieuze doelen niet teveel te benadrukken ten koste van de therapiedoelen, waarbij gebed en Bijbellezen niet misbruikt moeten worden om belangrijke therapeutische thema's te vermijden, dubbele rollen ten opzichte van cliënten vermeden dienen te worden en geloofsopvattingen nooit dwingend opgelegd dienen te worden. Een en ander komt uitvoeriger aan bod in reacties van hulpverleners van onder andere Eleos op een visie waarin verregaande integratie van geloof en hulpverlening bepleit wordt (Timmerman & Voorwinden, 2009; Stulp, 2009).

Over het toepassen van – van de gehechtheidstheorie afgeleide – behandelingsprincipes van *Mentalisation Based Treatment* (MBT) op de relatie met God is voor zover bekend nog geen onderzoeksliteratuur voorhanden. Wel wordt in een gevalsbeschrijving (Stalsett, Engedal, & Austad, 2010) verslag gedaan van de geslaagde (ook na

een jaar nog standhoudende) behandeling van een patiënt met een borderline- en paranoïde persoonlijkheidsstoornis, lijdend aan een ernstige en recidiverende depressie met psychotische kenmerken met een sterk religieuze kern. De auteurs benadrukken de religieuze problematiek puur vanuit een psychologische invalshoek benaderd te hebben. Belangrijke doelen en activiteiten van het behandelprogramma waren gericht op de ontwikkeling van meta-reflectie en mentaliseren. Met name het leren aanbrengen van onderscheid tussen aanvankelijk sterk gesplitste representaties van God en van ouders was hierbij van belang. Verder dient opgemerkt te worden dat de doelen van het mentaliseren en de moeiten die de patiënt hiermee had, meer beschreven werden in termen van het theoretisch kader van de objectrelatietheorie dan in dat van de gehechtheidstheorie.

GEHECHTHEIDSTHEORIE EN OBJECTRELATIETHEORIEËN

Veel van de ontstane verwarring met betrekking tot de compensatie- en correspondentiehypothese lijkt terug te voeren op de eerder genoemde paradigmastrijd tussen de twee dominante theoretische kaders met betrekking tot het psychologisch onderzoek naar religiositeit: enerzijds de psychoanalytische school en anderzijds de gehechtheidstheorie, toegepast op gehechtheid aan volwassenen vanuit de sociale en persoonlijkheidspsychologie. De eerste benadrukt gevalsstudies en kwalitatieve analyses, de tweede wordt gekenmerkt door de nadruk op objectiviteit, meetbaarheid en observeerbaar gedrag en door het vertrouwen in zelfrapportage-instrumenten. Granqvist (2006) schaarde zich in eerste instantie nadrukkelijk bij het laatste kamp en verkondigde dat de psychoanalytische benadering niets toe te voegen had aan de benadering vanuit de gehechtheidstheorie en het best verlaten kon worden. Dit leidde tot een redelijk onvruchtbare discussie met Rizutto en Wulff, twee aanhangers uit het kamp van de psychoanalyse/de objectrelatietheorieën, waarin de partijen zich terugtrokken op hun eigen standpunten, karikaturen schetsten van de ander of niet meer openstonden voor de tekortkomingen van de eigen benadering en de aanvullende waarde van de andere benadering. Luyten en Corveleyn (2007) ondersteunen Granqvist in diens benadrukken van wetenschappelijk verantwoorde

onderzoeksmethoden, maar geven tegelijk aan dat de objectrelatietheorieën een minstens even rijk theoretisch kader bieden als de gehechtheidstheorie en in feite inwisselbaar zijn wat betreft de noties van gehechtheids- en objectrepresentaties, interne werkmodellen en cognitief-affectieve schema's van zelf en anderen. Daarnaast is er vanuit de objectrelatietheorieën inmiddels meer dan een dozijn aan betrouwbare en valide metingen van objectrelaties beschikbaar, die ingaan op zowel inhoud als structuur van de objectrepresentaties en die deels ook al zijn ingezet in onderzoek naar de psychologie van religie. Dit betreft zowel zelfrapportage-instrumenten als interviews, narratieve benaderingen, projectieve metingen als de Rorschach en de Thematische Apperceptie Test (TAT), transcripten van psychotherapie sessies, etc. De auteurs noemen met name het goed onderbouwde scoringssysteem dat Westen et al. voor de TAT ontwikkelden, de *Social Cognition and Object Relations Scale*, dat aanvullende waarde heeft vanwege het vermogen om subtiele onderscheidingen aan te brengen in zowel de inhoud als de structuur van representaties. Het is volgens hen belangrijk om onderscheid aan te brengen tussen een borderline-niveau representatie van God (met als kenmerk de splitsing tussen goede en slechte eigenschappen van God) en een representatie op neurotisch niveau (waarbij sprake is van een integratie van goede en slechte eigenschappen van God). De gehechtheidstheorie maakt dit soort onderscheidingen niet.

Ook Hall (Hall & Gorman, 2003; Hall, 2004, 2007a, 2007b) gaat uit van de grote gemeenschappelijke deler van de gehechtheidstheorie en de objectrelatietheorieën. Hij stelt dat – hoewel de relatie tussen beide ook complex is – er een algemene relationele metapsychologie aan ten grondslag ligt. In het huidige onderzoek naar religiositeit ligt de nadruk teveel op rationele relationele kennis, zoals deze naar voren komt in de aandacht voor iemands conceptuele godsbeelden. Deze relationele metapsychologie kan ervoor zorgen dat de aandacht voor de experiëntiële basis van relationele kennis hierin weer meer geïntegreerd wordt. Hall beschrijft vijf centrale organiserende principes van zo'n impliciete relationele representatie theorie. Hiervoor bestaat volgens hem inmiddels aanzienlijke empirische ondersteuning, zowel vanuit de cognitieve psychologie als vanuit de neurobiolo-

gie. Centraal in zijn theorie is de nadruk op impliciete processen en representaties. Een belangrijke rol hierbij speelt de wijze waarop we emotionele informatie verwerken. Hall refereert daarbij aan de emotionele informatieverwerkingstheorie van Bucci, die stelt dat dit verloopt via drie verschillende niveaus. Het eerste is *het subsymbolische niveau* en betreft een primaire waardering of iets goed of slecht is voor het individu. Het is onder andere gebaseerd op de waarneming van subtiele veranderingen in iemands gezichtsuitdrukkingen of van de eigen toestand. Het tweede niveau is het *non-verbaal symbolisch niveau*; het gaat hier voornamelijk om beelden die zich in het overgangsgedrag tussen bewust en onbewust bevinden en die enerzijds bewust opgeroepen kunnen worden, anderzijds ons ook kunnen overvallen. De beelden ordenen de herinneringen en ervaringen op het eerste niveau. Ze brengen grenzen aan tussen ervaringen en zijn verbonden met categoriale emoties als verdriet, boosheid of woede. Ze mediëren tussen het eerste en het derde niveau. Het derde niveau is *verbaal symbolisch*; het betreft een nog meer eenduidige betekenisgeving die losstaat van de modaliteiten waar beelden bijvoorbeeld nog op berusten. Gezond functioneren houdt in dat de drie verschillende niveaus van informatieverwerking geïntegreerd worden; dit vindt plaats volgens zogenaamde referentiële activiteit: een proces van zelfreflectie waarbij iemand afstemt op zijn of haar subsymbolische ervaringen, deze verbindt met symbolische beelden en er vervolgens woorden aan geeft. Verder stelt Hall dat de impliciete representaties in het procedureel geheugen een narratieve structuur kennen: in een bepaalde situatie wordt een bepaalde behoefte opgeroepen. Impliciete verwachtingen over wat zal gaan gebeuren, bepalen vervolgens de gekozen strategieën en bepalen het doel van de gedragingen. Dat betekent volgens hem dat we de impliciete representaties ook vooral via narratieve methoden moeten benaderen. Deze opvatting staat echter wel op gespannen voet met het besproken onderzoek van Hall (2009), waarbij hij impliciete representaties meet met zelfrapportage-vragenlijsten. Hall spreekt in dit verband dan ook nadrukkelijk van indicatoren van impliciet religieus functioneren omdat het methodologisch gezien geen impliciete metingen zijn, zoals het AAI. Het betreft zelfrapportage-vra-

genlijsten die geacht worden aspecten van het impliciet functioneren aan te boren. Er bestaan aanwijzingen voor samenhang tussen zelfrapportage-instrumenten voor gehechtheid en instrumenten die impliciete psychodynamische aspecten van gehechtheid meten, zoals bijvoorbeeld met betrekking tot de Rorschach (Berat, Mikullincer, Shaver, & Segal, 2005), die volgens Hall voorlopig het gebruik van zelfrapportage-instrumenten voor het impliciet functioneren kunnen rechtvaardigen.

CONCLUSIES

Het onderzoek naar religiositeit vanuit de gehechtheidstheorie blijkt een vruchtbare benadering te zijn. Het vergroot ons inzicht in de invloed van psychische variabelen hierop, evenals de invloed van religieuze factoren op ons psychisch functioneren. Duidelijk is aangetoond dat mensen die moeite hebben om zich in relaties met anderen veilig te voelen, deze moeite ook vaak ervaren in hun relatie met God. En dat beide vormen van gehechtheidsrelaties (aan God en aan mensen) doorwerken in de manier waarop mensen moeiten en problemen ervaren en ermee omgaan, en zo samenhangen met het psychisch/spiritueel welbevinden. De aanvankelijke gedachte dat onveilig gehechte mensen compensatie vinden in de relatie met God, vindt bij nader onderzoek weinig ondersteuning. Wel is duidelijk geworden dat de onveilige gehechtheid aan mensen, en dan met name de angstige vorm daarvan, sterk doorwerkt in de manier waarop de relatie met God gezocht wordt. De nadruk ligt – veel meer dan bij veilige gehechtheid – op het gebruiken van de relatie met God om de eigen angstige gevoelens te kunnen reguleren; de behoefte aan sterk affectief geladen religieuze ervaringen is groter en er is sprake van meer plotselinge bekerings-/religieuze veranderingen. Toch lijkt dit alles niet gemakkelijk te leiden tot het ook daadwerkelijk ervaren van meer veiligheid in de relatie met God. Een belangrijke reden daarvoor lijkt te zijn dat de representaties van zelf, mensen en van God voor een belangrijk deel impliciet zijn en daardoor moeilijk direct toegankelijk. Wanneer veranderingen in de relatie met God niet doordringen tot deze impliciete representaties, zullen ze waarschijnlijk tijdelijk van aard zijn.

Het maakt hierbij wel uit of uitgegaan wordt van

de opvatting dat psychische factoren aan de basis liggen van ons spiritueel functioneren, of van de opvatting dat we in de kern spirituele wezens zijn, aangelegd op het hebben van een relatie met God. De laatste opvatting laat ruimte voor het werk van de Heilige Geest, die mensen Gods aanwezigheid en liefde kan laten voelen, zowel in relaties met anderen alsook door bidden en Bijbellezen. Er zijn enkele aanwijzingen dat de gehechtheidsrelatie met betrekking tot God in (groeps)therapie van onveilig naar veilig kan veranderen, zowel door de religieuze inhouden van een patiënt in de behandeling centraal te stellen en deze strikt psychologisch te benaderen alsook door een combinatie van psychologische en religieuze interventies.

Er is nog erg weinig bekend over de processen die aan deze mogelijke veranderingen ten grondslag liggen; compensatie als het inwisselen van de ene gehechtheidsfiguur voor de andere lijkt een te eenvoudige voorstelling van zaken te zijn. Het differentiatie-model ten aanzien van gehechtheidsrepresentaties geeft hierop een meer genuanceerde kijk; veranderde mentale modellen zijn eerst in een afgebakend domein – en mogelijk ook alleen binnen een specifieke sociale context – werkzaam en dragen als gevolg van bekrachtiging in de tijd bij aan meer veralgemeniseerde gehechtheidsrelaties. In het bekijken van veranderingen zal waarschijnlijk ook de rol van religieuze activiteiten binnen een religieuze gemeenschap van groot belang zijn.

Het integreren van inzichten uit de gehechtheidstheorie met die van de objectrelatietheorieën, zoals dit door Hall is uitgewerkt in zijn relationele metapsychologie, lijkt een belangrijke stap voorwaarts. Allereerst met betrekking tot de theorievorming, maar vervolgens ook in de mogelijkheden die dit geeft voor de operationalisatie van met name impliciete representaties. Naast aandacht voor de angst- en vermijdingsdimensies kan dan ook aandacht gegeven worden aan de rijkdom van begrippen uit de objectrelatietheorie. Te denken valt bijvoorbeeld aan het objectrelationeel niveau van representaties, zoals dat onder andere tot uitdrukking komt in de complexiteit van de representaties, de afweermechanismen, of de daarvan af te leiden persoonlijkheidsorganisatie. Dit vraagt om de ontwikkeling van impliciete (projectieve of narratieve) meetprocedures, waartoe in-

middels hoogstens enkele aanzetten gedaan lijken te zijn. Een refrein bij praktisch alle onderzoeken naar de gehechtheid aan God betreft de beperkingen die kleven aan de gehanteerde zelfrapportage-instrumenten om impliciete representaties te meten. Hopelijk leidt dit ook tot meer inzicht in relaties met vermijdende/afwerende gehechtheid aan God; hierover bestaat immers nog veel onduidelijkheid. Mogelijk is dat het gevolg van problemen met de operationalisatie van dit concept. Hetzelfde geldt voor de AAI-classificatie gedesorganiseerd, die sterke relaties heeft met psychopathologie, maar in de vragenlijstbenaderingen niet aan de orde is.

Dit brengt me bij een tweede beperking met betrekking tot het huidige onderzoek naar de relatie tussen gehechtheid aan mensen en aan God: alle onderzoeken zijn gedaan bij niet-klinische populaties (gelegenheidssteekproeven van kerkleden of jonge christelijke universiteitsstudenten of een mix daarvan) met waarschijnlijk een oververtegenwoordiging van veilige gehechtheid aan God. Bepaling van het verschil tussen veilig en onveilig is vrij willekeurig gedaan door af te gaan op bijvoorbeeld mediaanscores, in plaats van op van de theorie afgeleide criteria voor veilige of onveilige gehechtheid. Onderzoek bij klinische populaties met naar verwachting een hogere frequentie en grotere mate van onveiligheid is daarom geboden. Wanneer op basis hiervan meer valide metingen van impliciete gehechtheidsrepresentaties van God ontwikkeld zijn, lijkt de tijd rijp om hiermee longitudinaal onderzoek te doen, om zo na te gaan of de impliciete representaties van God veranderen als gevolg van (al dan niet religieuze) therapeutische interventies.

LITERATUUR

- Bartholomew, K. & Horowitz, L. (1991). Attachment styles among young adults. A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226-244.
- Beck, R. & McDonald, A. (2004). Attachment to God. The Attachment to God Inventory, tests of working model correspondence, and an exploration of faith group differences. *Journal of Psychology and Theology*, 32, 92-103.
- Beck, R., Allison, R. & Norsworthy, I. (2005). Attachment to God and parents. Testing the correspondence vs. compensation hypotheses. *Journal of Psychology and Christianity*, 24, 21-28.
- Berat, F., Mikullincer, M., Shaver, P. & Segal, Y. (2005). Rorschach correlates of self-reported attachment dimensions. Dynamic manifestations of hyperactivating and deactivating strategies. *Journal of Personality Assessment*, 84, 70-81.
- Birgeward, A. & Granqvist, P. (2004). The correspondence between attachment to parents and God. Three experiments using subliminal separation cues. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1122-1135.
- Bradshaw, M., Ellison, C. G. & Marcum, J. P. (2010). Attachment to God, images of God, and psychological distress in a nationwide sample of presbyterians. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 20, 130-147.
- Brennan, K. A., Clark, C. L. & Shaver, P. R. (1998). Self-report measures of adult romantic attachment. An integrative overview. In J.A. Simpson & W.S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp. 47-76). New York: Guilford Press.
- Calvert, S. J. (2010). *Attachment to God as a source of struggle and strength. Exploring the association between christians' relationship with God and their emotional wellbeing.* (Dissertation). Albany, New Zealand: Massey University.
- Cassibba, R., Granqvist, P., Costantini, A. & Gatto, S. (2008). Attachment and God representations among lay catholics, priests, and religious. A matched comparison study based on the adult attachment interview. *Developmental Psychology*, 44, 1753-1763.
- Cheston, S., Piedmont, R., Eanes, B. & Lavin, P. (1994). Changes in clients' images of God over the course of outpatient therapy. *Counseling and Values*, 47, 96-108.
- Collins, N. & Read, S. (1994). Cognitive representations of attachment. The structure and functions of working models. In K. Bartholomew & D. Permans (Eds.), *Attachment process in adulthood, advances in personal relationships* (pp. 53-90). Pennsylvania: Kingsley.
- Cooper, L.B., Bruce, A.J., Harman, M.J. & Bocchicini, M.T. (2009). Differentiated styles of attachment to God and varying religious coping efforts. *Journal of Psychology and Theology*, 37, 134-141.

- Davis, D.E., Hook, J.N. & Worthington, E.L. (2008). Relational spirituality and forgiveness. The roles of attachment to God, religious coping, and viewing the transgression as a desecration. *Journal of Psychology and Christianity*, 27, 293-301.
- Glas, G. (1993). Psychotherapie in het spanningsveld van professionaliteit en normativiteit. *Psyche & Geloof*, 1, 2-18.
- Granqvist, P. (1998). Religiousness and perceived childhood attachment. On the question of compensation or correspondence. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, 350-367.
- Granqvist, P. (2006). On the relationship between secular and divine relationships. An emerging attachment perspective and a critique of the "depth" approaches. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 16, 1-18.
- Granqvist, P. & Hagekull, B. (1999). Religiousness and perceived childhood attachment. Profiling socialized correspondence and emotional compensation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38, 254-273.
- Granqvist, P., Ivarsson, T., Broberg, A.G. & Hagekull, B. (2007). Examining relations between attachment, religiosity, and New Age spirituality using the Adult Attachment Interview. *Developmental Psychology*, 43, 590-601.
- Granqvist, P. & Kirkpatrick, L.A. (2004). Religious conversion and perceived childhood attachment. A meta-analysis. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14, 223-250.
- Granqvist, P. & Kirkpatrick, L. (2008). Attachment and religious representations and behavior. In J. Cassidy & P.R. Shaver (Eds.), *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications* (pp. 906-933). New York: Guilford.
- Hall, T.W. (2004). Christian spirituality and mental health. A relational spirituality paradigm for empirical research. *Journal of Psychology and Christianity*, 23, 66-81.
- Hall, T.W. (2007a). Psychoanalysis, attachment, and spirituality part I: The emergence of two relational traditions. *Journal of Psychology and Theology*, 35, 14-28.
- Hall, T.W. (2007b). Psychoanalysis, attachment, and spirituality part II: The spiritual stories we live by. *Journal of Psychology and Theology*, 35, 29-42.
- Hall, T.W. & Gorman, M. (2003). Relational spirituality: Implications of the convergence of attachment theory, interpersonal neurobiology, and emotional information process. *Psychology of Religion*, 28, 1-19.
- Hall, T.W., Brokaw, R.W., Edwards, K.J. & Pike, P.L. (1998). An empirical exploration of psychoanalysis and religion: spiritual maturity and object relations development. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, 302-313.
- Hall, T. & Edwards, K. (2002). The Spiritual Assessment Inventory: A theistic model and measure for assessing spiritual development. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 341-357.
- Hall, T.W., Fujikawa, A., Halcrow, S.R. & Hill, P. (2009). Attachment to God and implicit spirituality. Clarifying correspondence and compensation models. *Journal of Psychology and Theology*, 37, 227-242.
- Hazan, C. & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511-524.
- Hesse, E. (2008). The Adult Attachment Interview. In J. Cassidy & P.R. Shaver (Eds.), *The Handbook of Attachment. Theory, Research and Clinical Applications*. New York: The Guilford Press.
- Joules, S. (2007). *The mediating role of God attachment between religiosity and spirituality and psychological adjustment in young adults*. (Dissertation). The Ohio State University.
- Kirkpatrick, L. (1997). A longitudinal study of changes in religious belief and behavior as a function of individual differences in adult attachment style. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36, 207-217.
- Kirkpatrick, L.A. & Shaver, P.R. (1990). Attachment theory and religion. Childhood attachments, religious beliefs, and conversion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 315-334.
- Kirkpatrick, L.A. & Shaver, P.R. (1992). An attachment-theoretical approach to romantic love and religious belief. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 266-275.
- Luyten, P. & Corveleyn, J. (2007). Attachment and religion: the need to leave our secure base. A comment on the discussion between Granqvist, Rizutto, and Wulff. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 17, 81-97.
- Main, M. & Goldwyn, R. (1994). *Adult Attachment*

- classification systems*. Interne publicatie. Berkeley: University of California.
- Miner, M. (2007). Back to the basics in attachment to God. Revisiting theory in light of theology. *Journal of Psychology and Theology*, 35, 112-122.
- Miner, M. (2009). The impact of child-parent attachment, attachment to God and religious orientation on psychological adjustment. *Journal of Psychology and Theology*, 37, 114-124.
- Proctor, M.-T., Miner, M., McLean, L., Devenish, S. & Bonab, B.G. (2009). Exploring christians' explicit attachment to God representations. The development of a template for assessing attachment to God experiences. *Journal of Psychology and Theology*, 37, 245-264.
- Reiner, S.R., Anderson, T.L., Lewis Hall, M. & Hall, T. W. (2010). Adult attachment, God attachment and gender in relation to perceived stress. *Journal of Psychology and Theology*, 38, 175-185.
- Reinert, D.F. (2005). Spirituality, self-representations, and attachment to parents. A longitudinal study of roman catholic college seminarians. *Counseling and Values*, 49, 226-238.
- Reinert, D.F., Edwards, C.E. & Hendrix, R.R. (2009). Attachment theory and religiosity. A summary of empirical research with implications for counseling christian clients. *Counseling and Values*, 53, 112-125.
- Rowatt, W.C. & Kirkpatrick, L.A. (2002). Two dimensions of attachment to God and their relation to affect, religiosity, and personality constructs. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41, 637-651.
- Sim, T. & Loh, B. (2003). Attachment to God. Measurement and dynamics. *Journal of Social and Personal Relationships*, 20, 373-389.
- Stalsett, G., Engedal, L.G. & Austad, A. (2010). The persecuting God and the crucified self. The case of Olav and the transformation of his pathological self-image. *Pragmatic Case Studies in Psychotherapy*, 6, 49-100.
- Stulp, H.P. (2009). Eigen leest is goud waard. In P. Troost (Red.), *Als handen van de pottenbakker. Pastoraat en identiteitsvorming* (pp. 147-159). Barneveld: De Vuurbaak.
- Thomas, M.J. (2009). *The effect of a manualized group treatment protocol on God image and attachment to God*. (Dissertation). Available from Proquest Dissertation and Theses database. (UMI No 3357122).
- Timmerman, R. & Voorwinden, P. (2009). Visie en praktijk bij Eleos in relatie tot geloof en hulpverlening. In P. Troost (Red.), *Als handen van de pottenbakker. Pastoraat en identiteitsvorming* (pp. 161-184). Barneveld: De Vuurbaak.
- Tisdale, T., Key, T., Edwards, K., Brokaw, B., Kempermans, S. & Cloud, H. (1997). Impact of treatment on God image and personal adjustment, and correlations of God image to personal adjustment and object relations development. *Journal of Psychology & Theology*, 25, 227-239.

PERSONALIA

Henk Stulp is GZ-psycholoog en onderzoeker bij het lectoraat Zorg en spiritualiteit van de Gereformeerde Hogeschool Zwolle. E-mail: hpstulp@gh.nl